
ПРО ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (I ст. до н. е.— VII ст. н. е.)

Д. Н. Козак

У статті зібрано та проаналізовано предмети зброї та оборонні пам'ятки давніх слов'ян від рубежу ери до VII ст. н. е. На цій базі та на основі писемних джерел при реконструкції деяких сторін соціально-економічного розвитку розглядається питання військової справи у давньо-слов'янському суспільстві.

Дана проблема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії, що пояснюється не стільки відсутністю інтересу, скільки бідністю джерелознавчої бази.

Широкі археологічні дослідження останнього десятиліття дещо розширили набір артефактів, пов'язаних з військовою справою давньослов'янських племен. Залучивши їх до повідомлень римських та візантійських істориків Таціта, Прокопія Кесарійського, Маврикія, Менандра та інших, можна скласти певне уявлення про цю сферу діяльності у слов'янському суспільстві на різних етапах його соціально-економічного, політичного та культурно-етнічного розвитку. В даній статті ми виділяємо три етапи цього розвитку, які умовно можна назвати ранньовенедським (до II ст. н. е.), пізньовенедським (III—IV ст.), дулібським (V—VII ст.).

На рубежі ери центр розвитку давніх слов'ян містився, очевидно, у Середньому Подніпров'ї в ареалі зарубинецької культури. Інші землі, зокрема Прип'ятське Полісся (зарубинецька культура), Подністров'я, Волинь (пшеворська культура) були його периферією.

Люди того часу жили родовими колективами на невеликих поселеннях. Низька продуктивність господарювання унеможлиблювала якусь виразну соціальну диференціацію слов'янського суспільства. Вожді родів і племен виділялися хіба що своїм знатним походженням і зв'язками з міфологізованими вождями попередніх часів. Великий авторитет, особливо у культовій сфері, не давав їм матеріального зиску. Отже, в цей час не могло бути професіональних воїнів і воєначальників. Але при зовнішній загрозі слов'янські племена консолідувалися, спільно створюючи умови, необхідні для захисту. Така ситуація виникла в I ст. до н. е., коли в Лісостеповому Правобережжі з'явилися сарматські племена язигів і роксолан, створивши пряму загрозу населенню Подніпров'я. В цей час, очевидно, різко зріс престиж військової справи. Виникли та відігравали важливу роль військово-політичні органи влади й управління. Головною фігурою у суспільстві стає військовий вождь в оточенні своїх воїнів. Тільки за таких умов можна було мобілізувати значні людські сили для реконструкції старих і будівництва нових потужних укріплень вздовж високого правого берега Дніпра протягом I ст. до н. е. (Пилипенкова гора, Монастирок, Ходосівка, Бабина гора тощо). За даними Є. В. Максимова, їх тут налічувалося понад 30¹. Всі ці городища, на думку дослідників, були об'єднані в єдину оборонну лінію, що проходила східним кордоном зарубинецької території². Цей факт, а також вміння вдало вибрати місце для городища, застосування оптимальної системи будівництва оборонних валів та ескарпів, свідчать про досконале як для того часу володіння слов'янами приййомами фортифікації. Побудовані укріплення були знищені сарматами до кінця I ст. н. е., про що красномовно свідчать знахідки на них сарматських наконечників стріл. Більшість людей залишає свої землі, переселившись на Південний Буг, Дністер, Подесення. По Тясмину, Росі, аж до Стугни в цей час з'являються численні багаті сарматські кургани.

© Д. Н. КОЗАК, 1993

Слов'янські групи, які залишилися, були підпорядковані, очевидно, завойовникам і платили їм данину.

Центр розвитку слов'янських племен з другої половини I ст. н. е. пересувається на західну частину України — Волинь і Поділля, не зачеплені експансією сарматів. Приплив нових великих мас народу з Середнього Подніпров'я, а також Прип'ятського Полісся призвів до часткової дестабілізації життя місцевих племен. Тут руйнуються усталені родові, міжродові та племінні зв'язки, значна кількість людей змушена міняти місця поселень. При створенню надлишку людності постала необхідність освоєння нових територій, здебільшого на півдні, в Середньому Подністров'ї. Цю ситуацію на землях слов'ян, розташованих на схід від Вісли і на північ від Карпат знав Тацит. Венеди, за Тацитом, нібито живуть тут (бо будують домівки), але одночасно їх життя якимось неспокійне, бо заповнене постійними пересуваннями, сутичками з іншими народами ("...рискають ради грабунків по лісах і горах, які тільки існують між пеквінами і фенами...")³. Д. А. Мачинський підкреслює, що створюється враження, нібито в областях між Верхньою Прип'яттю та Дністром венеди у другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що недавно тут з'явилася, як агресивні завойовники⁴. В своєму просуванні на південь венеди повинні були неминуче побороти експансію сарматів. Про натиск останніх свідчать сарматські, здебільшого поховальні, пам'ятки, розташовані у верхів'ях Дністра. Судячи з того, що вже у другій половині I ст. венедські (зубрицькі) поселення заповнюють території у басейні Середнього Дністра (Велика Слобідка, Оселівка, Лука-Врублівецька)⁵, освоєння ними нових земель було успішним.

Саме в цей час у Верхньому Подністров'ї з'являються поселення якоїсь частини дакійського племені костобоків, що принесли пам'ятки липицької культури. Вірогідно, що в умовах вищеописаної наступальності з боку венедів, частину їх території можна було зайняти лише на певних договірних умовах. Можливо, дакійці в цьому випадку виступили як їх союзники в боротьбі з небезпечними супротивниками — сарматами і бастарнами. Мирні стосунки між венедями і костобоків підтверджуються значним археологічним матеріалом⁶.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережної України стабілізувалася. У Подніпров'ї зникають сарматські поховання, основна маса яких, на думку О. В. Симоненка, на цей час перемістилася до римських кордонів⁷. Відродилися і набули подальшого розвитку ремесла, способи обробітку землі. Економічному зростанню господарства слов'ян сприяв розвиток металургії. Саме в цей час на Правобережжі виникають потужні металургійні центри, які працюють на ринок⁸. Слов'яни західного регіону запозичують і використовують у господарстві нові, ефективніші знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним отвором в обусі, напилок, токарний верстат тощо). Ці прогресивні імпульси надходили до слов'ян з римських провінцій через посередництво костобоків. Нові прийоми землеробства і ремесел поширюються і серед спорідненого населення Подніпров'я. Археологічні джерела фіксують уніфікацію матеріальної культури слов'янських груп Подніпров'я та Подністров'я вже у другій половині II ст. н. е. Це може свідчити про економічну й політичну консолідацію слов'янських племен між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносодіальної спільності.

Розглянемо основні види зброї, якими користувалося слов'янське ополчення зарубинецької, пшеворської, зубрицької культур. На поселеннях і могильниках зарубинецької і зубрицької культур предмети зброї зустрічаються дуже рідко (рис. 1). Дещо більше їх виявляють на могильниках пшеворської культури у Подністров'ї (рис. 2, 3).

Ідеологія того часу, матеріалізована в системі поховального обряду, дозволяє знаходити в похованнях широкий набір зброї, яка служила небіжчику в житті. Описуючи життя племен Середньої Європи, Тацит називає не лише основні види зброї, якими вони користувалися, але й деякі військові прийоми: «...заліза також, судячи із зброї, яку вони виготовляють, небагато. Рідко хто користується мечами і піками великого розміру; вони мають при собі списи...

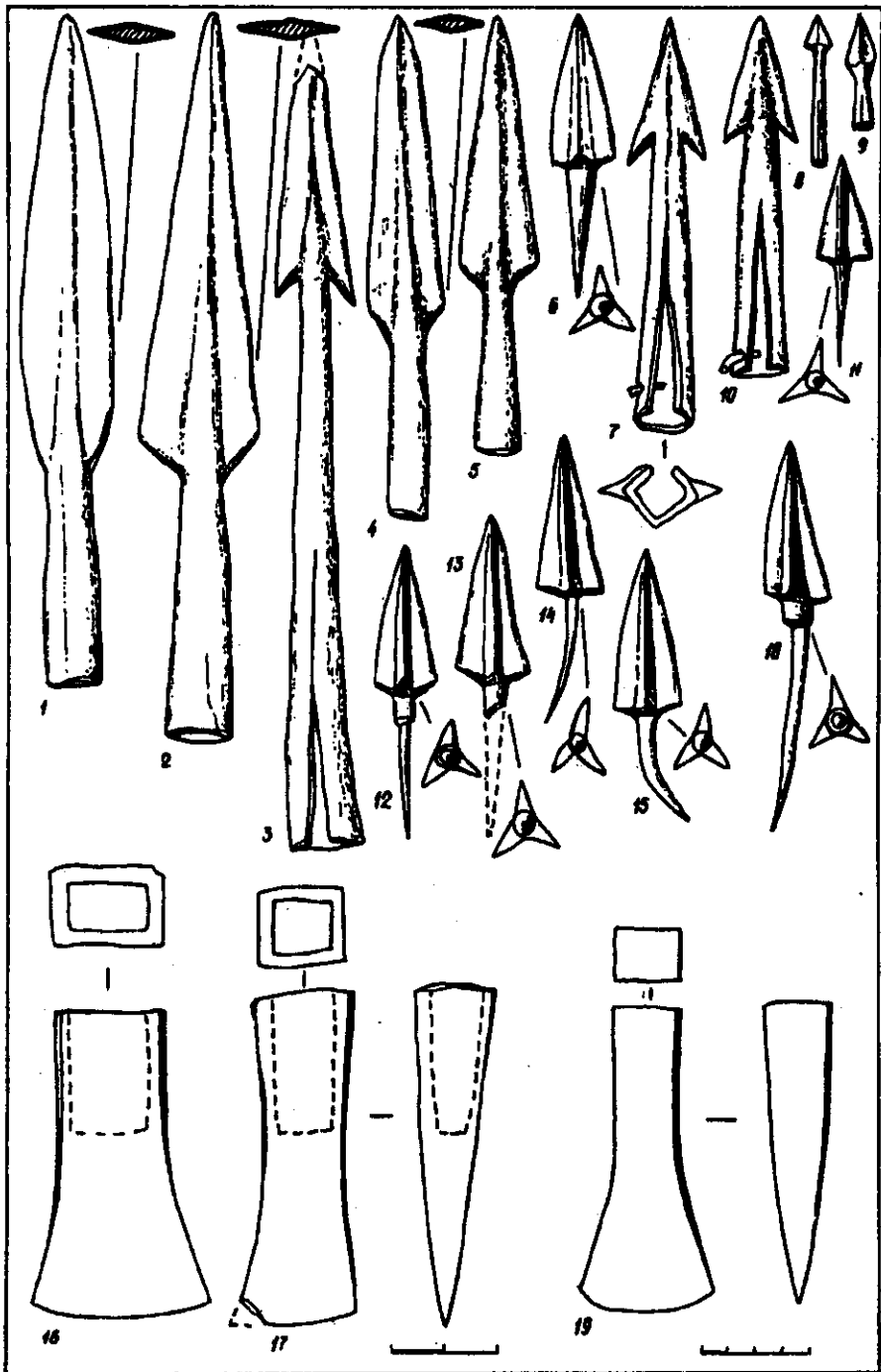

Рис. 1. Предмети зброї зарубинецьких племен.

з вузькими і короткими наконечниками, але настільки гострими і зручними в бою, що тою ж зброєю в залежності від обставин, вони б'ються як на відстані, так і в рукопашній сутичці. І вершник так само задовольняється щитом і фрамесю (списом) в той час, як інші, крім того, мають дротики, яких у кожного декілька... щити вони розписують яскравими фарбами. Лише у небагатьох панцирі, тільки у одного-другого металевий чи шкіряний шолом»⁹. Далі, описуючи венедев, Тацит повідомляє, що вони носять щити¹⁰. Вершник,

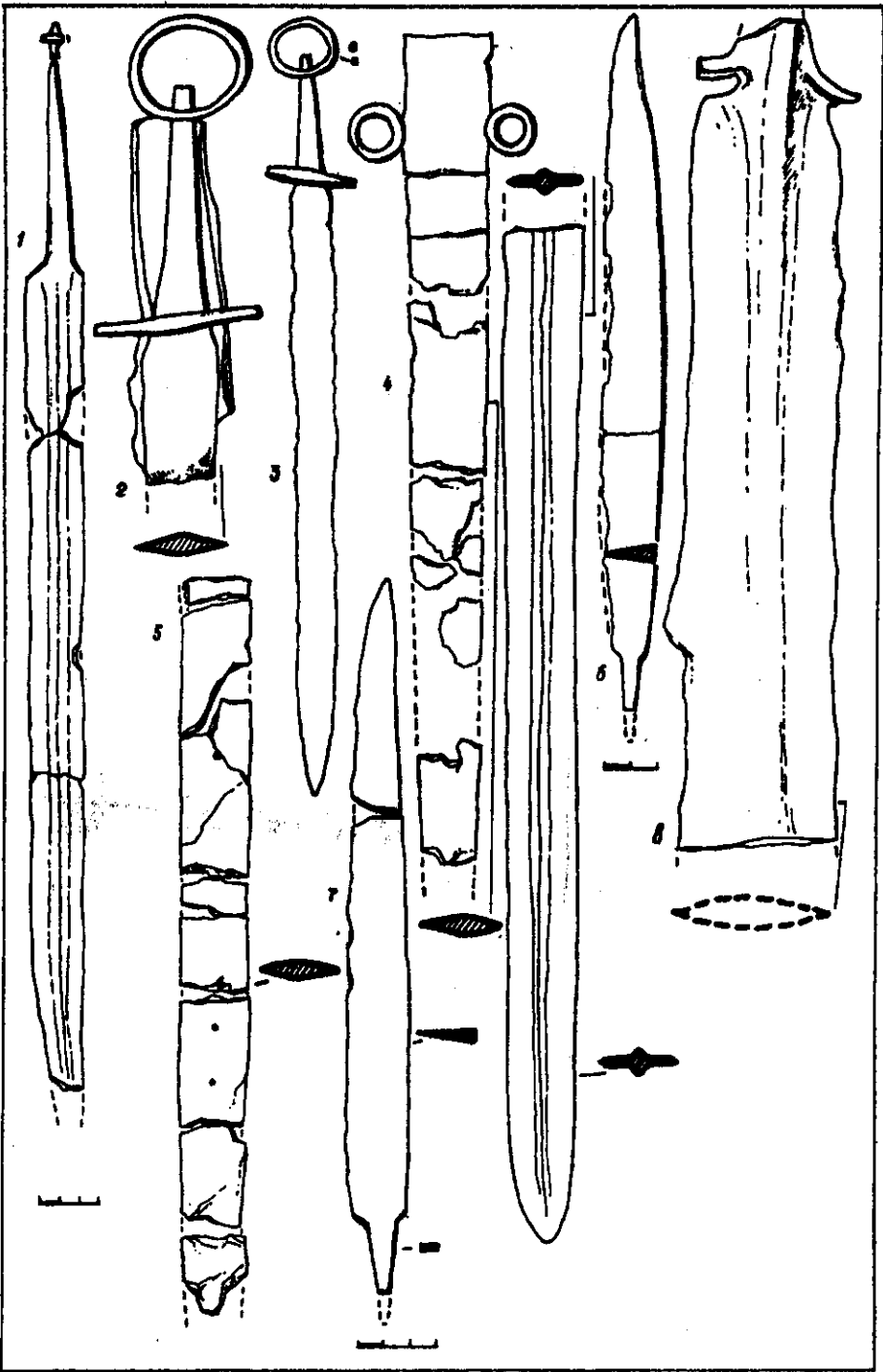

Рис. 2. Зброя племен пшеворської культури Західної України (могилиник поблизу с. Гринів).

зображений на обкладці меча з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині, має спис і округлий щит¹¹. У похованнях пшеворської культури є також кинджали, а на пшеворських і зарубинецьких поселеннях — наконечники стріл.

З цього можна зробити висновок, що на рубежі ери слов'янські племена могли бути озброєні луком зі стрілами, списом чи дротиком, мечем і щитом, а також ножем чи кинджалом. Зрозуміло, що не кожен воїн, піший чи

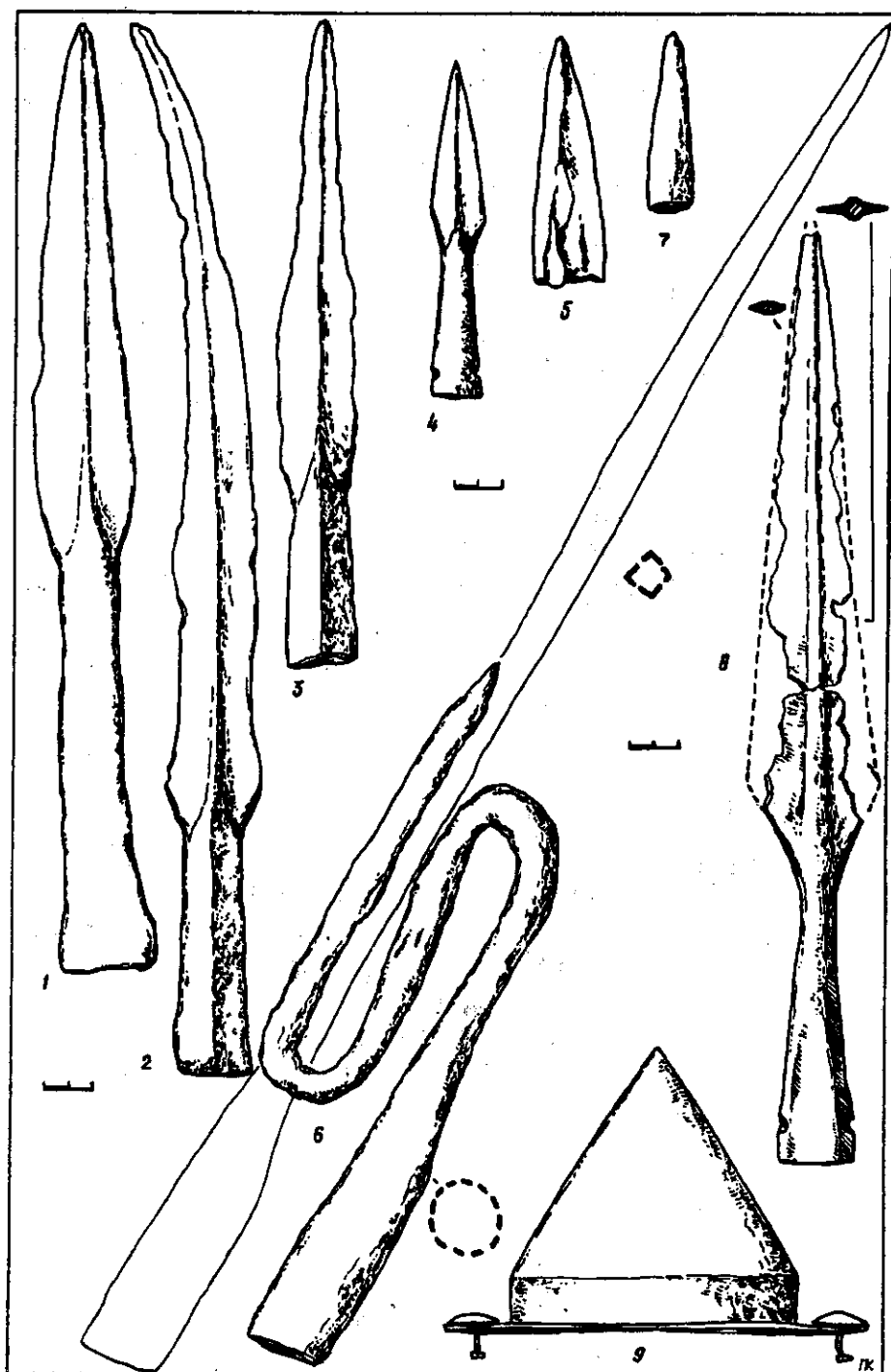

Рис. 3. Зброя племен шеворської культури Західної України. 1—2, 5—7 — Гринів; 3 — Звенигород; 4, 8 — Лучка.

вершник, мали цей набір зброї. Її кількість і вид залежали, очевидно, від соціального статусу воїна. Це підтверджують археологічні матеріали. Для прикладу наведемо матеріали могильника шеворського типу біля с. Гринів під Львовом. Предмети зброї знаходилися у кількох похованнях воїнів. Це були здебільшого наконечники списів, іноді — меч. Лише в одному похованні знаходився, по суті, весь набір зброї того часу: меч з майстерно виготовленими

підхвами, що мали ажурну бронзову обкладку, умбон, наконечник списа, два кинджали, ніж, шпора. Високий статус покійника підтверджується наявністю на обкладці меча мотивів міфологічного тексту, що несуть інформацію про походження роду і родоначальників¹².

Універсальною зброєю у слов'ян, як і в інших народів, був лук. На думку дослідників, у східних слов'ян в цей час уже використовувався складений лук¹³. Про його наявність свідчать нечисленні наконечники стріл з ареалу зарубинецької і пшеворської, пізньозарубинецької і зубрицької культур (рис. 1—4).

Всі відомі наконечники стріл можна розділити на два типи: втулчасті та черешкові. Перші (Оболонь, Підберізі) мають конічну глуху втулку, за допомогою якої вони кріпляться на стрілу. Перо — трикутної форми з відтягнутими вушками (рис. 4, 4). Черешкові наконечники мають гострий шилоподібний черешок, який забивався в торець дрв'яка стріли. Перо мало здебільшого пірамідальну форму. Якщо перші наконечники стріл характерні для центрально-і західноєвропейського ареалу, то другі — властиві для східної частини Європи. Їх ще називають «сарматськими».

Від списів і дротиків збереглися залізнi наконечники та окуття нижньої частини ратища. Наконечники списів відомі в невеликій кількості на могильниках пшеворської культури в Подністров'ї, поодинокі екземпляри знайдені і на поселеннях пшеворської, а також зарубинецької культур рубежу ери (Чишки, Корчевате, Басівка, Хар'івка, Велемичі—I, Горшків—I)¹⁴, на пізньозарубинецьких і зубрицьких старожитностях I—II ст. (Чаплин, Оболонь, Пасіки-Зубрицькі, Сокільники—I) (рис. 1, 1, 3; 3, 1—8; 4, 2, 3).

Вирізняються два типи наконечників списів (за розмірами та формою леза). Для пізньолатенського часу (рубежу ери) характерні наконечники списів з довгим, вузьким лезом, розширеним у нижній частині. Посередині леза виділяється ребро. Краї леза у деяких екземплярах бувають хвилястими. Інколи поверхня леза прикрашалася опуклими геометричними лініями. Втулки короткі, розширені донизу, із заклепкою для закріплення наконечника на ратищі. В середині I ст. н. е. на зміну їм приходять наконечники списів з короткими лезами без ребра посередині. Леза мають, як правило, листоподібну форму з найбільшою опуклістю посередині.

Подібні наконечники були властиві не лише венедам. Таку ж за типом зброю використовували і в Центральній Європі, зокрема в ареалі пшеворської культури, яка належала, в основному давнім германським племенам¹⁵.

Елементом списа були залізнi окуття нижньої частини ратища (вток) (рис. 3, 5). Вони виготовлялися з бляхи і мали форму конуса. До ратища

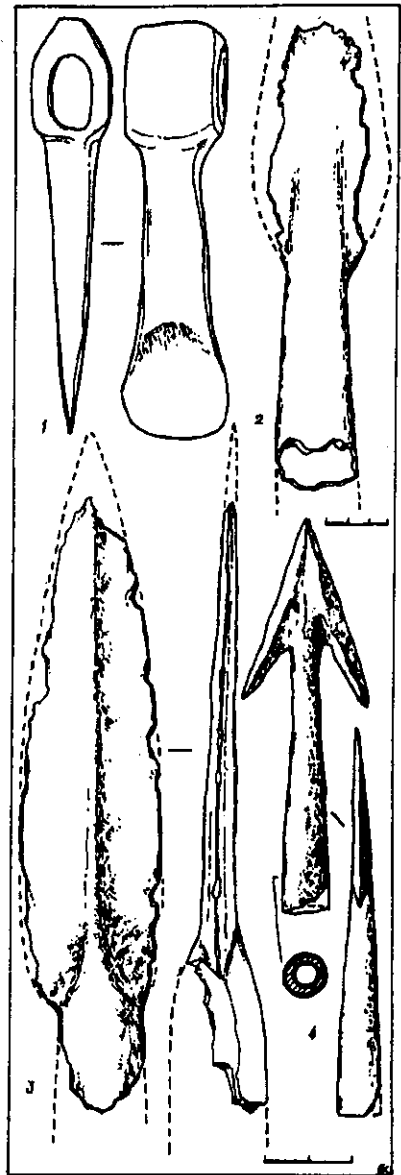

Рис. 4. Предмети зброї зубрицьких племен Верхнього Придністров'я. (1 — Сокільники; 2, 3 — Пасіки Зубрицькі; 4 — Підберізі).

кріпилися заклепкою. Традиція окуття нижньої частини ратища йде ще від кельтських племен, які населяли Центральну Європу в IV—III ст. до н. е. Давньослов'янському люду ця традиція передалася через населення пшеворської культури.

Якщо лук та спис були доступними всім воїнам — членам общини, то меч чи кинджал становили велику цінність. Ними володіли окремі особи — військові вожді, найбільш удачливі воїни тощо. На території України в період, що нами розглядається, відомо лише 5 мечів. Всі вони походять з Галичини (Гринів, Звенигород, Лучка) з могильників пшеворського типу.

Чотири мечі — дволезові. Кінці, як правило, заокруглені. Посередині клинка з двох боків проходять три жолобки. Клинок одного меча з Гринєва прикрашений різкими комбінаціями врізних ліній. Від клинка черешок відділений дзвоноподібним перехрестям. Один меч не мав перехрестя. Верхній кінець черешка закінчується дзвоноподібною шишечкою. Довжина мечів від 75 до 92 см (рис. 2, 1, 2, 4, 8). Мечі такої форми мають західне походження. Вони були на озброєнні у германців протягом всього пізньолатенського часу¹⁶.

В особливу форму виділяється двосічний меч, знайдений в одному з пшеворських поховань біля с. Звенигород поблизу Львова. Він має короткий, загострений клинок, кільцеве навершя і пряме перехрестя на місці переходу черешка у клинок (рис. 2, 3). Довжина меча 58 см. На думку дослідників, він походить з групи провінційно-римських мечів, які були на озброєнні у різних груп центрально- і північноєвропейських племен у I—II ст.¹⁷ Такі ж мечі були на озброєнні у сарматів у цей же проміжок часу¹⁸. Можливо, цей меч було захоплено одним із воїнів з Верхнього Подністрів'я під час сутичок із сарматськими загонами на Середньому Дністрі.

Разом з мечами в деяких похованнях зустрічаються залишки піхов або окуття до них. Такі піхви було виявлено на могильнику в Гринєві поблизу Львова. Від них залишилися дрібні уламки нижньої частини, виготовленої з тонкої бронзової бляхи.

Дещо краще виглядають піхви з поховання у Лучці. Збереглася одна сторона довжиною 42 см, верхня частина була прикрашена ажурним орнаментом. Інші піхви з ажурним орнаментом виявлені в одному з поховань поблизу с. Звенигород (рис. 2, 4).

Особливе місце серед знахідок цього типу посідає багатий набір окуття піхов меча з поховання знатного воїна з Гринєва. У прямокутних, вертикально розташованих рамках (розміром 5×21 см) зображено п'ять сцен, що передають міф про виникнення роду. Йдеться про божественне походження родоначальника та його зв'язок з похованим вождем, головним охоронцем найважливішої інформації племені, яке мешкало в околицях сучасного Львова¹⁹. Знайдені піхви не мають аналогій в Європі. Не виявлено їх і кожному образу окремо, за винятком грифона, зображення якого поширене у мистецтві кельтів, а також фракійців. Вони є унікальним витвором мистецтва подністрівських майстрів, в якому синтезувалися провінційно-римські, фракійські, кельтські риси культури і які належать до невідомої ще в мистецтвознавстві традиції. Виготовлені вони, без сумніву, за індивідуальним замовленням майстром, який не лише досконало володів технікою бронзового литва, був широко обізнаний з європейською міфологічною персоніфікацією, але й був посвячений у конкретний зміст втіленого в зображенні міфу. Можна припустити, що майстер належав до того ж племені, що і похований вождь, і піхви були виготовлені саме за замовленням останнього, а не здобуті в бою. В той час, коли панувала повна символізація всього оточуючого світу і його табуація, людина не наважилася б володіти предметом з чужими образами, та ще й на зброї, яка була для неї священною. Щодо техніки виготовлення піхов, то такі вироби з прорізною (ажурною) лицьовою стороною були поширені в Центральній Європі в останні століття до нашої ери²⁰. Своім походженням вони пов'язані з кельтськими «красивими мечами» — явищем, яке виникло у кельтському мистецтві наприкінці III—II ст. до н. е. Назву вони отримали саме через піхви, досконало оброблені та

прикрашені з лицьової сторони гравіруванням або карбуванням із тваринними чи рослинними мотивами²¹.

Елементом піхов були також бронзові й залізні підвіски, за допомогою яких піхви з'єднувалися з поясом. Вони мають переважно форму кільця. Бойові ножі — кинджали відомі в поодиноких екземплярах. Від звичайних ножів вони відрізняються значними розмірами (38—47 см).

Вою давні слов'яни широко використовували захисну зброю — щити. Тацит, описуючи венедів, зауважує, що вони «рискають... озброєні щитами...» Щит тримає в руках також воїн-герой на окутті піхов меча з Гринева. Очевидно, щити носили як піші воїни, так і вершники. До наших часів збереглися лише умбони — залізна деталь у центрі щита для захисту руки від удару. Сам щит виготовлявся, як правило, з дерева, оббитого грубою шкірою. Судячи з зображення на згаданому окутті піхов з Гринева, щити мали округлу форму.

Умбони, виявлені на могильниках пшеворського типу у Гриневі та Звенигороді Львівської області, мають конічну, з порівняно високою шийкою і широкими горизонтальними полями, форму. Шипи злегка виділені. На полях розміщені чотири заклепки з високими голівками. Такі умбони є типовими для германців (рис. 3, 9).

В ареалі зарубинецької, пізньозарубинецької та зубрицької культур умбони не виявлені. Очевидно, щити, які використовували давньослов'янські племена Подніпров'я, а також Подністров'я в I—II ст. на відміну від германських, не мали залізних частин.

Пізньовенедський етап історії давніх слов'ян (III—IV ст.) є одним з найскладніших і, за винятком матеріальної культури²², зовсім не вивчених.

Вже згадувалося, що, починаючи з другої половини — кінця II ст. н. е., на просторах України від Вісли, Дністра до Дніпра археологи спостерігають поступове зближення та уніфікацію матеріальної культури зубрицьких та пізньозарубинецьких племен, що свідчить про складання єдиного давньослов'янсько-венедського етносу. Політична ситуація цього часу сприяла такому процесу. Римська імперія після Маркоманських війн розширює свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала близькою периферією пізньоантичної цивілізації. Необмежена, по суті, потреба римських античних центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венедськими племенами. Торгівля стимулювала економічний розвиток слов'ян, в першу чергу землеробство, тваринництво, різноманітні ремесла. В землеробстві починають утверджуватися досконаліші знаряддя плужного типу для обробки ґрунту. Підвищення продуктивності землеробства призводило до інтенсивного розвитку тваринництва. Зростання цінності землі з одного боку і розпад традиційних суспільно-кланових зв'язків, що призводив до появи маси «зайвих» людей, з іншого, неухильно вів до концентрації земельних та інших багатств у руках племінної і військової верхівки. Суспільство розвивалось у напрямку воєнної демократії, зароджувалися риси, характерні для ранньофеодальних відносин. Цей унікальний в історичному розвитку слов'янства процес був різко перерваний інвазією з північного заходу союзу германських племен, ядро яких склали готи — найбільш організовані і войовничі племена германців. Археологічним відповідником цим племенам є старожитності вельбарської культури, які займають на Україні суцільною смугою з кінця II ст. Волинь і Південне Побужжя, а з середини III ст. острівками практично всю решту території за винятком Верхнього Подністров'я.

За даними польських дослідників експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, в основному, витісненням, винищенням місцевого населення²³. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена зі Східної Польщі, в тому числі слов'янські, до втечі. Саме так, очевидно, зробили венеди з Волині — носії пам'яток зубрицької культури. Їх селища, за даними археології, повністю припиняють своє існування в другій половині — кінці II ст. н. е. і повсюдно замінюються тут вельбарськими, тобто германськими селищами. У всякому разі, до цього часу ми не маємо матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедів готам. Як вважають етнографи, на посилення військової загрози архаїчні суспільства мо-

жуть відповідати двома способами: консолідацією або розосередженням. У першому випадку проходить згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, за нашими даними, не був використаний венетами Волині. У другому випадку, коли сили очевидно нерівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління соціальні організми дрібняться і діляться на менші одиниці — аж до окремих малих сімей, здатних переховатися, непомітно втекти²⁴. Венедське населення Волині, залишивши свої домівки, як свідчать археологічні матеріали, перемістилося в етнічно споріднене середовище Середнього Подніпров'я, а в основному, у Верхнє Подніпров'я. Кількість пам'яток зубрицької культури зростає тут наприкінці II ст. у 2,5—3 рази.

Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокаля у верхній течії Західного Бугу над Малим Поліссям. Далі на південь матеріальних слідів готів поки що не знайдено. Це може свідчити про те, що венеди, організувавшись у Подністров'ї, дали відсіч германцям. Готи змушені були відмовитись від зручного і короткого шляху в Причорномор'я і Подунав'я вздовж Дністра і повернули на схід, витіснюючи слов'янські племена Південного Побужжя. Слов'яни з цього регіону, перемістилися у Подністров'я і південніші регіони. Можливо, саме з слов'янськими переселенцями з Поділля слід пов'язувати виявлені О. В. Гудковою пам'ятки так званого етулійського типу у Буджацькому степу²⁵. Вражає їх подібність до зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток. Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили контроль над венедськими і всіма іншими племенами України до кінця IV ст., крім слов'янського угруповання у Верхньому Подністров'ї. Мало місце, мабуть, підкорення організованим військовим суспільством германців місцевого землеробського населення з метою встановлення данинних стосунків. На наш погляд, тут цілком правомірна екстраполяція відносин між скіфами та осілим населенням лісостепу, висловлена Ю. В. Готье: «Одні були власителями і збирали данину, другі були підневільні і платили данину коштностями, натуральними продуктами, а інколи просто постачали власителям живу силу — воїнів»²⁶. Саме завдяки такій системі готам вдавалося збирати величезну кількість війська для так званих готських походів на Римську імперію. В цілому така система панування могла дещо пом'якшуватися складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення на початкових етапах могло не дуже сильно відчувати цей гніт²⁷. Але з часом, він, очевидно, ставав нестерпним. У цьому відношенні цікаво відзначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішування готських (вельбарських) і венедських матеріалів тоді, як є багато прикладів змішування гото-сарматських, гото-дакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, можливо навіть, ворожість, яка у другій половині IV ст. призвела до відкритої війни з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Військо слов'ян очолив вождь Боз (Бооз) зі своєю численною старшиною. Римський історик Йордан пише, що війна йшла з перемінним успіхом. Але врешті-решт готи на чолі з Вінитарієм здобули перемогу. Щоб залякати слов'ян, готи розіп'яли Боза та 70 його старшин²⁸.

В особливо складній воєнно-політичній ситуації жили слов'яни на території Верхнього Подністров'я. Вони відчували постійний тиск не лише з боку готів, які нависали над ними з півночі і сходу, але й германських племен Повіслення, зрушених зі своїх місць готами.

На рубежі II і III ст. н. е. групи германців зуміли прорватися на Подністров'я з Посання. Їх шлях позначений ланцюжком окремих і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, від верхів'їв Західного Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на південь. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Західної України, висловив цілком обгрунтовану думку, що їх слід розглядати, як свідчення просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністров'я і Закарпаття в північно-східні райони Смиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія²⁹. Археологічні дані збігаються з повідомленням Діадора Кассія про те, що близько

170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакринтів і хедангів³⁰. І дійсно, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Люблінщині, Поліссі) показали, що тут у кінці II ст. н. е. з'являються пам'ятки готів. В цей же час припиняють своє існування і могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського населення, витіснена готами, пішла на південь через Подністров'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Західній Україні. Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова містяться групи поховань (Добростани, Переводів, Красноград), то південніше — виключно окремі поховання. Немає сумніву, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних воєнних дій з місцевим слов'янським населенням на північних межах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід вважати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі вони були чоловічими і здійсненими у дуже малому хронологічному діапазоні. Всі вони без винятку супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам³¹. Очевидно, простих воїнів, вбитих під час воєнних дій, спалювали на спільному вогнищі, ховали у спільній могилі без зброї. Вони перебувають поки що поза увагою археології, оскільки або не збереглися до нашого часу, або через непримітність ще не виявлені. Крім того, окремі поховання не характерні для пшеворської культури. Пшеворці ховали своїх померлих на великих цвинтарях, що існували протягом тривалого часу. Наявність окремих поховань могла бути викликана тільки винятковими обставинами. Такими в Подністров'ї могли бути військові дії, похід.

Таким чином, просування вандальських загонів через подністровські слов'янські землі супроводжувалося воєнними сутичками, наслідком яких стали численні поховання германців. Ці просування не відбилися на розвитку слов'янського суспільства регіону, його економіки, культури, не порушили його поступального розвитку.

Постійна воєнна загроза вела до політичної консолідації слов'янських общин Подністров'я. Суспільство перебувало на стадії розвитку воєнної демократії. Стрімко зростала роль військових вожаків, які концентрували навколо себе постійні військові загони (дружинників) та отримували політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. в цьому регіоні формується перше серед східнослов'янського світу племінне об'єднання, яке відоме нам з писемних джерел під назвою «дуліби». Остаточне оформлення цього племінного союзу могло здійснитися наприкінці IV—V ст. — час, коли германське населення під тиском слов'ян і гунів залишає територію України. Слов'янський люд з Подністров'я повертається на свої споконвічні землі на Волині. VI—VII ст. були, очевидно, часом розквіту дулібського союзу племен. У середині VII ст. це об'єднання розпалося під ударами аварів.

Про характер зброї венеців III—IV ст. відомо дуже мало. Всі види зброї, знайдені в ареалі черняхівської культури, належать до типів, поширених на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу у Польщі, тобто є, очевидно, германськими. Без сумніву, слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської і черняхівської культур, було обізане з озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним (рис. 5).

Проте, говорити про типові слов'янські види чи типи зброї в цей час немає підстав. Судячи за поодинокими знахідками, у відносно чистому слов'янському ареалі в межах київської культури Лівобережного Подніпров'я і Подесення зброя цієї групи слов'ян, як і раніше, складалася зі списів і простих луків. Наявність перших засвідчена погано збереженим уламком з поселення в Ульяновці, наявність других — залишками наконечників стріл. Всі наконечники стріл належать до черешкового типу, порівняно невеликі (3—4 см), серед них є вироби з чотиригранним пером (Абідня, Ульяновка), трилопатеві (Гочево—II, Каменева—II) і з пласким пером листоподібної форми (Гочево—I)³². Якщо трилопатеві пов'язуються з сармато-аланськими, пізніше гунсь-

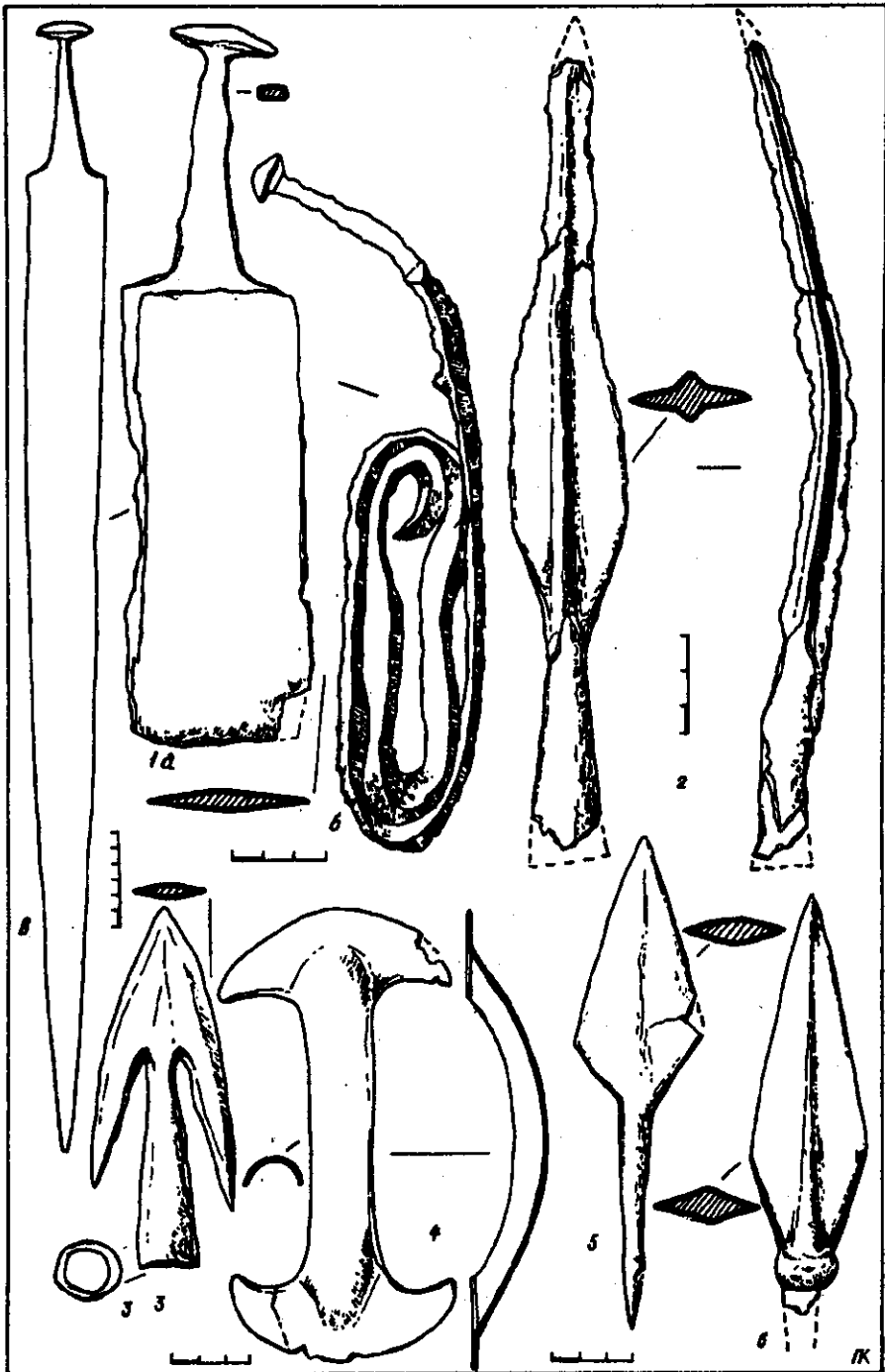

Рис. 5. Черняхівська культура. Предмети зброї: 1-4 — Оселівка; 5, 6— Курники.

кими племенами, то чотиригранні і плоскі вироби характерні, в цілому, для племен Східної і Центральної Європи з III ст. до пізнього середньовіччя³³.

Великий інтерес становить воєнна справа у слов'ян (антів, дулібів, склавинів) у період раннього середньовіччя; коли вони, великими й малими групами перепливаючи Дунай, що визначав північно-східний кордон Римської імперії, громили великі й малі міста на Балканському півострові, наводячи жах на місцевих жителів, часто перемагаючи добре озброєні і вишколені війська імперії.

Військова активність слов'янських племен на території України цього часу пояснюється змінами у їх соціальному розвитку — переходом від первісно-общинного до класового суспільства періоду воєнної демократії, який два століття тому зупинили готи.

Цей час в історії слов'ян характеризується бурхливим ростом етнічної й культурної самосвідомості. У зв'язку з цим проходить активний процес становлення й закріплення територіальних кордонів певних політичних спільностей, особливо на півночі і заході. Тому закономірним є виникнення в цих регіонах укріплених пунктів, де перебував військовий вождь і концентрувалися бойові дружини та ремісники, які обслуговували потреби військових. Це городища Зимно і Лезниця на Західному Бузі, Хотомель, Колочин, Хільчиці, Тушемля, розташовані вздовж північних кордонів слов'янських земель, городище у Києві.

Городища ранньосередньовічного часу будувалися у важкодоступних місцях, на мисових підвищеннях, оточених водою або болотом. Всі вони, за винятком Зимно, оточувалися системою валів і ровів. Є подібність у забудові площі городищ, зокрема на більшості з них були довгі наземні будівлі, які були одночасно опорою для стін і займали неукріплені краї платформи³⁴.

Під час розкопок городищ, зокрема Зимно, знайдено багато металевих виробів, у тому числі зброя, частини спорядження вершника, бронзові та срібні прикраси, знаряддя праці, побутові речі. Звертає увагу відсутність землеробських знарядь. Виходячи з характеру знахідок, дослідники припускають, що городища слов'ян ранньосередньовічного часу були адміністративними центрами окремих племен³⁵ або общин³⁶. Городище Зимно належало, найвірогідніше, дулібському племінному союзу, захищаючи його північні і західні рубежі. Окремо стоїть пам'ятка в Колочині, яка, на думку Е. О. Симоновича, була городищем-сховищем³⁷.

Вільність городищ на території України припинила своє існування у VII ст. Причину цього треба, мабуть, шукати у подіях, пов'язаних з боротьбою слов'ян проти кочових племен аварів, яка завершилася підкоренням перших³⁸. Ця трагічна для слов'ян сторінка історії знайшла своє відтворення у літописі: «Си же обры, воеваша на словьни и примучаша дульбы, сушая славьни и насилье творяху женам дульбским»³⁹. Природно, що в першу чергу авари знищували укріплені пункти слов'ян. Так були здобуті і спалені Зимнівське та Хотомельське городища. В шарі попелу із Зимно були деформований посуд, обвуглені дерево, зерна, людські кістки. На схилі пагорба, нижче оборонних будівель, виявлено скелет людини, очевидно, захисника городища. Нападниками були, без сумніву, авари, про що свідчать знахідки характерних для цього народу трилопатевих наконечників стріл і деяких металевих прикрас.

Влада аварського каганату над слов'янами була знята у середині VII ст., в результаті ряду поразок від візантійців, чехів, слов'ян і, нарешті, після битви 635—641 р. з болгарським союзом племен, очолюваним князем Курбатом⁴⁰.

Судячи з археологічних даних, а також писемних джерел, найпоширенішим видом зброї у східних слов'ян свого часу були спис і дротик⁴¹ (рис. 6). Іоан Ефеський пише, що слов'яни були (колись) людьми простими, які і не сміли показуватися з лісів та степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох-трьох дротиків⁴², а з часом навчилися вести війну краще, ніж римляни. Прокопій Кесарійський говорить про мечі, щити і луки антів та слов'ян⁴³. Це цілком закономірно, оскільки розширення економічних зв'язків між європейськими племенами, зникнення родової замкненості, постійні далекі походи бойових дружин сприяли обміну, запозиченню певних зразків тих чи інших речей, в тому числі і зброї, на широких територіях. Б. О. Рибаків говорить про специфічну «дружинну культуру» стосовно цього часу⁴⁴.

На жаль, археологічні джерела бідні на предмети озброєння. Нам поки що невідомо жодного екземпляра меча чи щита, хоча ними широко користувалися слов'янські воїни. Завдяки знахідкам на городищі Зимно, дослідженим В. В. Ауліхом, ми маємо деяку кількість наконечників списів, дротиків, стріл⁴⁵ (рис. 6).

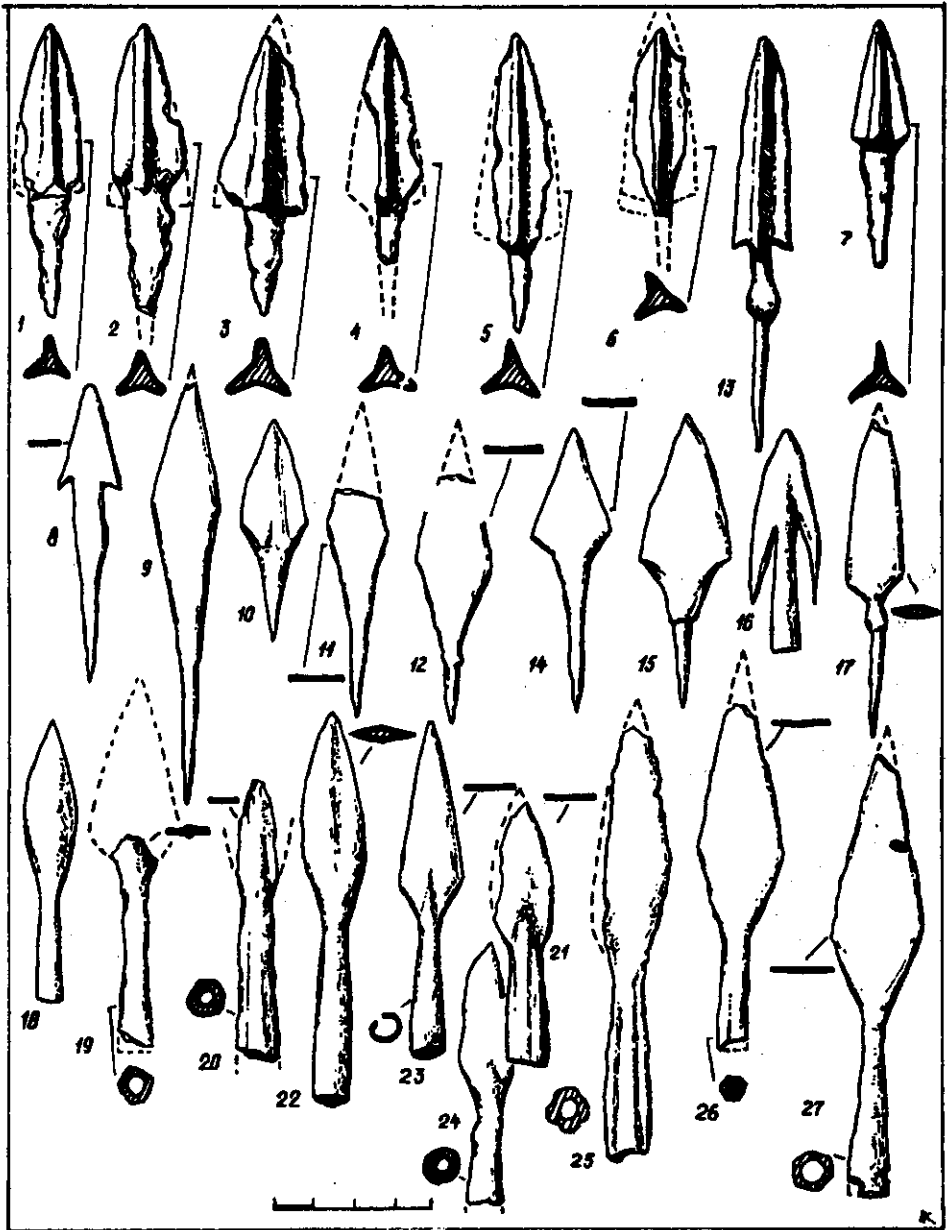

Рис. 6. Наконечники дротиків і стріл з ранньосередньовічного слов'янського городища Зимно.

Як ми вже зазначали, з ранньозалізного часу, а можливо, й дещо раніше, слов'яни почали користуватися складеним луком⁴⁶. В археологічних джерелах про його наявність свідчать, на жаль, лише наконечники стріл. Цих виробів дещо більше, ніж наконечників списів, вони виявлені у поодиноких екземплярах на більшості слов'янських поселень України V—VII ст. Винятком є лише городище Зимно, де їх знайдено понад 36.

Як і в раніші часи, наконечники стріл представлені двома видами: черешковими і втулчастими. Перші, як вже згадувалося, є типово східноєвропейськими, другі — характерні для західноєвропейських народів. На Україні втулчасті наконечники стріл зустрічаються переважно в західних областях⁴⁷. Так, на городищі Зимно вони становлять 32%.

За формою пера черешкові наконечники діляться на кілька типів: трилопатеві (аварські), листоподібні з трикутним та плоским двокрилим пером. Довжина наконечників від 5 до 11 см.

Поодинокими екземплярами представлені наконечники з кинджалоподібним довжиною 10,3 см, і поперечно зрізаним злегка заокругленим довжиною 5,5 см перами із Зимно⁴⁸.

Втулчасті наконечники стріл також діляться за формою пера на три типи: двокрилі, ромбоподібні та листоподібні, довжиною від 6 до 13 см. Всі вони поширені серед слов'янських племен Східної і Центральної Європи VI—X ст.⁴⁹.

Відомо близько двох десятків наконечників списів з ареалів ранньосередньовічних слов'янських культур — празької, пеньківської, колочинської. 17 з них виявлено у Зимно. Представлені, в основному, двома типами. Найчисленнішими є вироби з вузькою втулкою і витягнутим листоподібним пером, посередині якого виділяється ребро. Довжина наконечників від 25 до 30 см. Характерні для слов'ян Східної Європи VI—VIII ст.⁵⁰.

Інший тип становлять наконечники списів довжиною до 25 см з масивною конічною втулкою і вузьким, загостреним з двох боків кинджалоподібним пером, лінзоподібним у перетині. Дослідники вважають, що вони належать кочовим племенам, оскільки зустрічаються переважно в аварських могильниках⁵¹.

Наконечники дротиків представлені трьома екземплярами з городища Зимно. Від наконечників списів вони відрізняються дещо меншими розмірами (до 15 см), видовженою втулкою. Втулка округла, перо листоподібне, з ледве виділеним ребром.

На городищі Зимно знайдено також зброю рукопашного бою. Це залізний чекан, довжиною 9,5 см⁵². Він має невеликий обух і довге вузьке лезо. На цьому ж городищі виявлено кілька бойових сокир. Всі вони належать до так званого широколезо-лопатевого типу⁵³. Аналогії чекану не знайдено. Сокири згаданого типу були у вжитку на східнослов'янських землях вже в першій половині I тис. н. е.⁵⁴.

Ми не маємо можливості відтворити тактику ведення бою у слов'ян-венедів. Можна лише навести дані Таціта про те, що венеди «заради грабунку рискають лісами і горами, які лише існують між певкінами і фенами...», вони «носять щити і просуваються пішки, причому з великою швидкістю...»⁵⁵. Звідси випливає, що головну силу у воєнних сутичках венедів складали піші загони, озброєні щитами і, як свідчать археологічні дані, списами. Очевидно, основним тактичним прийомом була раптовість, швидкість пересувань. Якоїсь усталеної тактики найімовірніше не існувало, кожен загін діяв залежно від уміння і винахідливості ватажка. «Війна, організація війни» в цей час ще не стали для слов'ян необхідністю.

В дулібо-антський період, коли слов'янські племена вийшли у своєму розвитку на ступінь воєнної демократії і, об'єднуючись в могутні союзи, вели тривалі жорстокі війни, у них з'явилися і відповідні тактичні навички.

Основним елементом військової організації слов'ян в ранньосередньовічний час була дружина, до якої міг вступити будь-який чоловік, здатний володіти зброєю. Слов'янські дружини, за виразом Маврікія, славилися «непереможною мужністю» і «незліченною кількістю». Склад дружини не був постійним. Очевидно, вона набиралася одним з воєначальників для конкретного походу і розпадалася після його завершення. Структурний склад її визначався, судячи з етнографічних матеріалів, родинними, родовими або племінними зв'язками.

Прокопій Кесарійський пише, що слов'яни ідуть на ворогів «зі щитами і дротиками в руках. Панцирів вони ніколи не надівають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки одні штани...» Письменник звертає увагу на те, що слов'янські дружини (анти) краще за інших вміли битися в гірських і важкодоступних місцях, вони мають звичку і вміють майстерно ховатися навіть за маленьким каменем або першим-ліпшим кущем і ловити ворогів⁵⁶. Досить детально описує способи ведення війни слов'янами Маврікія у роботі «Стратегікон»: «Битися зі своїми ворогами вони люблять в місцях, що поросли густим лісом, в тіснинах, на крутизнах, з вигодою для себе користуються (засідками) раптовими атаками, хитрістю, і вдень і вночі вигадуючи багато різ-

номанітних способів. Досвідчені вони також у переправі через річки, переважаючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, якщо на них раптово напали, занурюються у воду. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлену, велику видовбану зсередини тростину, яка доходить до поверхні води, а самі (вони), лежачи навзніч на дні (ріки), дихають з її допомогою, і це вони здатні робити протягом багатьох годин так, що зовні зовсім неможливо здогадатися про їх присутність...»⁵⁷.

Слов'яни з однаковим успіхом воювали з пішою армією імперії і з кіннотою, навчилися здобувати неприступні фортеці, застосовуючи різноманітні воєнні хитрощі. Ось як Прокопій Кесарійський описує здобуття слов'янами однієї з фортець на фракійському узбережжі (фортеця Топер): «Більша частина воїнів (слов'ян) заховалася перед укріпленням у важкодоступних місцях, а невелика група з'явилася біля воріт... турбуючи римлян, що стояли на стінах. Римські воїни, що входили до складу гарнізону фортеці, вирішивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать, взяли за зброю і вийшли проти них. Варвари почали відступати, роблячи вигляд, що налякані нападаючими... потім кинулися тікати. Римляни ж, захоплені переслідуванням, опинилися далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що знаходилися в засідці і, опинившись у тилу переслідуючих, відрізали їм можливість повернутися назад у місто. І ті, що робили вигляд, ніби відступають, повернулися обличчям до римлян, поставивши їх між двома вогнями. Варвари всіх знищили і тоді кинулися на стіни... і, пустивши на них хмару стріл, примусили оборонців залишити стіни, а потім, приставивши до укріплень драбини, силою оволоділи містом...»⁵⁸.

Далі Прокопій Кесарійський зауважує, що «не маючи над собою голови і ворогуючи один з одним, вони (слов'яни) не признають військового строю, не здатні битися в правильній битві, з'являються на відкритих і рівних місцях. Якщо ж так станеться, що вони відважилися вступити у бій, то вони під час його з криком повільно просуваються всі разом, і, якщо противник не витримає їх крику і захитається, то вони сильно наступають, а якщо навпаки — починають тікати... Маючи велику допомогу в лісах, вони прямують до них, оскільки серед тіснин вони вміють чудово битися. Часто здобич вони кидають (нібито) під впливом замішання і біжать до лісу, а тоді, коли наступаючі кидаються на здобич, вони з легкістю повертаються і завдають ворогу шкоду. Все це вони майстри робити різноманітними вигадками і способами з метою заманити ворога»⁵⁹.

Слов'янське військо у разі необхідності вміло добре захищатися. Один із способів захисту з допомогою бойового «табору» описує Феофілакт Сімокатта у своїй «Історії...»: «Так, як... сутичка була неминуча, то вони (слов'яни), зібравши вози, влаштували з них нібито укріплення табору і в середину цього табору помістили жінок та дітей. Коли римляни наблизилися..., вони не посміли вступити з ними у рукопашний бій, бо боялись списів, які кидали варвари в їхніх коней з висоти цього укріплення»⁶⁰. Як не згадати у цьому зв'язку знамениті аналогічні похідні укріплення запорозьких козаків — далеких нащадків дулібів і антів.

Слов'яни цілком усвідомлювали свою військову силу в Європі, бо тільки за таких обставин могло народитися послання слов'янських старійшин аварам у відповідь на їх вимогу підкоритися (дійшла до нас з «Історії...» Менандра): «Чи народилася на світі і зігривається променями сонця та людина, яка б підкорила собі силу нашу. Не інші нашою землею, а ми чужою володіти звикли і в цьому переконані, поки буде на світі війна і мечі»⁶¹.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що давні слов'яни в додержавний період, судячи з археологічних і писемних джерел, не виділялися своєю військовою справою. Вони, принаймні до ранньосередньовічного часу, не створили особливого виду зброї, не відзначалися серед варварських племен Європи тактикою чи стратегією воєнних дій. Це природно. Слов'янський етнос сформувався як один з найяскравіших і самобутніх землеробських етносів європейського континенту. Споконвічним і головним заняттям слов'янського народу були обробіток землі і тваринництво. Родючі чорноземи України повністю

забезпечували прожиток і відтворення людей. Тому основною метою військової справи слов'янських племен в період первіснообщинних відносин була охорона родових і племінних кордонів. Рухатися з місця їх примушували лише виняткові обставини — загроза повного знищення. Такі обставини виникли у другій половині I ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї і наприкінці II ст. — на Волині, коли над слов'янами нависла загроза — в першому випадку від сарматів, у другому — від готів.

Експансія антів і склавів на північний схід та південний захід у VI—VII ст. пояснюється збігом двох важливих обставин — початком для всього слов'янського суспільства періоду воєнної демократії й демографічним вибухом, який стався у V ст. н. е. у спокійний післяготський час на території між Подністров'ям і Подесенням.

Військова справа слов'ян цього часу стала помітною настільки, що її спеціально вивчали римські історики. Опис воєнних дій слов'ян, тактика ведення ними бою подається у вигляді рекомендацій римському війську для успішної боротьби з небезпечним ворогом.

Примітки

- 1 Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 80.
- 2 Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 28—78.
- 3 Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии.— М., 1970.— Т. 1.— С. 372.
- 4 Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э. // АС.— 1976.— Вып. 17.— С. 82—101.
- 5 Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині I ст. до н. е.— IV ст. н. е.— К., 1981.— С. 34—45.
- 6 Козак Д. Н. Особливості культурогенезу на території північно-західної України в першій пол. I тис. н. е. // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 43—56.
- 7 Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 78—90.
- 8 Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа нашей эры // Исследования естественных наук в археологии.— К., 1991.— С. 3—12.
- 9 Тацит К. Указ. соч.— С. 356.
- 10 Там же.— С. 372.
- 11 Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 104.
- 12 Там же.— С. 104—115.
- 13 Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи півдня Східної Європи // Археологія.— 1969.— Вып. 4.— С. 70—82; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 69—72.
- 14 Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 78—80.
- 15 Kostrzewski J. Die osrgermanische kultur der spatlatenzeit.— Mannus Bibliothek.— Leipzig — Wurzburg. nr. 18.— 1919.— S. 84—139; Mavciniak J. Smentarzysko cialopalne z okresu poznolatenckiego w Wilanowie kolo Warszawy // MS.— 1957.— T. 11.— 174 s; Dabrowska T. Wschodnia granica kultury przeworkiey w poznym okwesie latenskim i wczesnym okwesie vyzmskim // MSW.— 1973.— T. 11.— S. 127—255.
- 16 Kostrzewski J. Op. cit.— S. 85; Dabrowska T. Op. cit.— sob. IV, 1.
- 17 Dabrowski K., Kolendo J. Z banan nad mleciami rzymskimi w Europie srodkowej i polnocnei // AP.— 1967.— T. XII.— 2.— S. 383—428.
- 18 Кротошкин В. В. Пшеворское погребение I в. н. э. из с. Звенигород Львовской области // КСИА.— 1974.— Вып. 140.— С. 18.
- 19 Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 105—115.
- 20 Fllip J. Keltove ve stredni Europe.— Praha, 1956.— 192 s.
- 21 Ibid.— S. 145.
- 22 Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981; Терпиловский Р. В. Ранние славяне в Подесенье.— К., 1984.
- 23 Godlowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w poludniowej i srodkowej Polsce w meodszym okresie przedrzymskim i w okwesie rzymskim.— Ossolemium, 1985.— 213 s.

- 24 *Павленко Ю. В.* Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1983.
- 25 *Гудкова А. В.* О классификации памятников III—IV вв. в Днестро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Приднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 34—45.
- 26 *Готье Ю. В.* Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства.— Л., 1925.
- 27 *Павленко Ю. В.* Указ. соч.— С. 226.
- 28 *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1968.
- 29 *Smieszko M.* Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— 1932.— S. 110.
- 30 *Смішко М. Ю.* Племена пшеворской культуры // Населення Прикарпаття та Волині в період розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К., 1976.— С. 37.
- 31 *Kletlińska A.* Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej.— MS.— 1963.— S. 143—254.
- 32 *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне...— С. 27.
- 33 *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие: лук, стрелы, самострел VIII—XIV вв. // САИ.— 1966.— Вып. Е—1—36.— С. 63.
- 34 *Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 110.
- 35 *Там же.*— С. 120.
- 36 *Тимошук Б. А.* Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир.— М., 1990.— С. 151—154.
- 37 *Сымонович Э. А.* Городище Колочин на Гомельщине // МИА.— 1963.— Вып. 108.
- 38 *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю.— К., 1972.
- 39 *Повесть временных лет.*— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 14.
- 40 *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 143.
- 41 *Довженко В. Й.* Військова справа в Київській Русі.— К., 1950.— С. 26; *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 252.
- 42 *Мишулин А. В.* Указ. соч.— С. 252.
- 43 *Там же.*— С. 234.
- 44 *Рыбаков Б. А.* Древние русы // СА.— 1963.— Т. XVII.— С. 63.
- 45 *Ауліх В. В.* Вказ. праця.— С. 48, 53.
- 46 *Братченко С. Н.* Вказ. праця; *Мельниковская О. Н.* Указ. соч.
- 47 *Медведев А. Ф.* Указ. соч.— С. 7—10.
- 48 *Ауліх В. В.* Вказ. праця.— С. 55.
- 49 *Там же.*— С. 53; *Сымонович Э. А.* Указ. соч.— С. 132.
- 50 *Ауліх В. В.* Вказ. праця.— С. 49; *Русанова И. П.* Славянские древности между Днепром и Западным Бугом // САИ.— 1973.— Вып. Е-1-25.— Табл. 31; *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на Тясмине // МИА.— 1963.— Вып. 108.— Рис. 13—14.
- 51 *Ауліх В. В.* Вказ. праця.— С. 49.
- 52 *Там же.*— С. 50.
- 53 *Там же.*— Табл. VIII, 25.
- 54 *Левашова В. П.* Сельское хозяйство. Очерки из истории русской деревни // Труды ТИМ.— 1856.— Вып. 32.— С. 42—43.
- 55 *Тацит К.* Указ. соч.— С. 362.
- 56 *Мишулин А. В.* Указ. соч.— С. 234—236.
- 57 *Там же.*— С. 238.
- 58 *Там же.*— С. 234—246.
- 59 *Там же.*— С. 254.
- 60 *Там же.*— С. 265.
- 61 *Там же.*— С. 258.

Д. Н. Козак

О ВОЕННОМ ДЕЛЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

В статье освещается один из элементов социальной истории древнеславянского общества — военное дело. Собраны и проанализированы все известные городища славян, вещевые находки, начиная от зарубинецкой и до пражской культур, письменные источники, связанные в той или иной мере с военной деятельностью. Проведенная работа, а также анализ экономического развития и социальной структуры древнеславянского общества позволяет говорить, что военное дело как социальный феномен появляется в славянском обществе лишь с вступлением в стадию военной демократии (V—VI вв.). Именно в этот период возникают такие явления, свойственные военному делу, как тактика и стратегия.

В более раннее время, когда древнеславянские племена жили родовыми коллективами в условиях низкой продуктивности хозяйства и при отсутствии социальной дифференциации, военное дело имело, очевидно, спонтанный, невыразительный характер. Не существовало профессиональных военачальников и воинов. Славянские племена консолидировались, создавая условия для защиты лишь при военной угрозе.

D. N. Kozak

CONCERNING THE MILITARY OF EARLY SLAVS

The paper elucidates one of the elements of the social history of the Early Slavs society — the military art. As well as all known hillforts and artefacts since Zarubinetskaya culture until Prazhskaya one, the written sources concerning the military activity in any case are collected and analysed. This work and the analysis of the economic development and social structure of the Early Slavs society permit to consider that the military art as a social phenomenon appears in the Slavs society only after its coming to the military democracy stage. (5th—6th cent.). Just during this period such phenomena peculiar to the military art as a tactics and strategy have appeared.

At the earlier time when the Early Slavian tribes lived by tribal system under the conditions of poor productivity of economy and lack of the social differentiation, the military art probably had the spontaneous inexpressive character. There were no professional commanders and warriors. The Slavian tribes consolidated only under the menace of war for creation the conditions for the defence.

Одержано 22.01.93

ЕТНІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ ЯМНИХ ПОХОВАНЬ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

О. Б. Бубенок

Стаття присвячена проблемі етнічної належності ямних поховань, виявлених серед катакомб Верхньосалтівського могильника. В науці набула поширення думка, згідно якої ґрунтові поховання на території катакомбних могильників салтівської культури були залишені болгарами. Проте аналіз ямних поховань Верхнього Салтова свідчить, що вони належали лише дітям та підліткам і були аланськими.

Особливий інтерес для вивчення етнічних та соціальних процесів, які мали місце в середовищі аланської етнокультурної спільності в період раннього середньовіччя, становить аналіз ґрунтових ямних поховань, вперше виявлених

© О. Б. БУБЕНОК, 1993